

*В.Б. Любченко
(м. Київ)*

ЖИТТЯ ПРОВІНЦІЙНОГО МІСТА: ПОВІТОВИЙ ПЕРЕЯСЛАВ У XIX СТОЛІТТІ

Пропонована стаття має на меті висвітлити основні тенденції історії міста Переяслава у XIX ст. як з погляду статистики, так і з точки зору головних і найбільш значимих подій в житті цього міста – багато в чому типологічного серед повітових центрів не лише Полтавської, а й сусідніх (за винятком Харківської) лівобережних українських губерній у складі Російської імперії.

У XIX ст. Переяслав вступив повітовим містом Малоросійської губернії (від 1802 р. – Полтавської) із населенням, за даними її топографічного опису 1798–1800 рр., в 4780 душ (2369 чоловіків і 2411 жінок), з них дворян – 227, духовенства – 48, монахів – 18, купців третьої гільдії – 8, міщан-християн – 1674, міщан-євреїв – 141, козаків – 1177, різночинців і відставних від служби – 25, скарбових селян (коронних і колишніх монастирських) – 316, рангових селян – 30, магістратських селян – 376, поміщицьких селян – 649, поштарів з міщан – 53 і з козаків – 38¹. З топографічного погляду на початку XIX ст. Переяслав мав видовжену з південного заходу на північний схід форму й складався з 5-ти частин, успадкованих містом від попереднього століття. В описі Київського намісництва 1787 р. вони називалися: Фортеця; Нижнє місто; передмістя Альтицьке – за назвою однойменної річки; Київське передмістя – за назвою Київської стовбової дороги, що проходила через нього; Задовгомостянське передмістя – назву якому дав Довгий міст через Трубіж².

Коли після другого поділу Речі Посполитої у 1794 р. євреям було дозволено селитися на донедавна закритих для них землях колишньої Гетьманщини, національне обличчя Переяслава почало доволі швидко змінюватися з фактично моноетнічного – українського на поліетнічне – українсько-єврейське. Цей процес, що був характерною ознакою історії Переяслава впродовж всього XIX ст., мав вплив не лише на зміну його просторово-архітектурної структури, не лише призвів до появи в ньому другої, співрозмірної з українською єврейської етнічно і юдейської релігійно громади, а й породив складний комплекс міжетнічних взаємин (як позитивних, так і негативних), що стали одним з атрибутів повсякденного життя кожного пересічного мешканця міста. За матеріалами опису Київського намісництва від 1787 р. відомо, що серед 2698 мешканців Переяслава чоловічої статі не було названо жодного єврея³. Дані “окладних книг” 1801 р., як і наведені вище матеріали опису Малоросійської губернії 1798–1800 років, засвідчують, що вже на самому початку XIX ст. у Переяславі, поряд з українською, була й доволі значна громада єврейська, що з’явилася тут менш ніж за десять років. Якщо серед стану купців ми поки що бачимо самих лише християн (всього купців в місті було 5), то серед стану міщан на 844 християнина припадало вже 66 міщан-євреїв (вочевидь, тут йдеться про душі чоловічої статі)⁴.

Появі власне першого у XIX ст. детального опису міста Переяслав завдячує Федору Каруневському – старшому вчителю Полтавської губернської гімназії, який 1809 р. уклав топографічний опис Полтавської губернії. За даними цього опису, наприкінці першого десятиліття XIX ст. населення Переяслава становило

5004 мешканці (2479 – чоловічої і 2525 – жіночої статі), серед яких було 187 дворян, 107 – різночинців, 48 – представників духовенства, 16 – монахів, 82 – поштаря, 15 – купців християн, 1772 – міщанина-християнина і 239 – міщан-євреїв, 1286 – козаків, 725 – скарбових і 527 поміщицьких селян. Територія міста разом із землями, що йому належали, становила 710 десятин⁵. В цей час за кількістю населення Переяслав посідав 7-ме місце серед міст Полтавської губернії, поступаючись за цим показником Кобелякам (9428 душ), Кременчуку (7299), Полтаві (7095), Зінькову (6575), Миргороду (6427) і Прилукам (5457)⁶. У місті знаходився один штатний Вознесенський монастир, 4 кам'яних церкви і 7 дерев'яних, лише один кам'яний будинок і 969 дерев'яних⁷. У Переяславі функціонували 1 приватний селітряний завод, селітра з якого постачалася до Шостки на тамтешні порохові заводи, і два цегляних заводики. Було 8 водяних і 30 вітряних млинів, а також 1 поштова станція⁸. Щороку у Переяславі відбувалися 4 щорічних ярмарків: 6 січня – Хрещенський, у Хомин тиждень (припадав на різний час у проміжку між 28 березня і 2 травня) – Проводський, у десяту п'ятницю після свята Воскресіння Христового (між 29 травня і 1 липня) – Десятип'ятницький і 1 вересня – Семенівський, причому перші два поступалися останнім⁹. У місті в багатьох місцях у зруйнованому стані продовжувала своє існування стара земляна фортеця – “довольно красивая и регулярная”, на території якої планували збудувати скарбові кам'яні будівлі¹⁰.

Православна єпархія, відновлена 1798 р. у Переяславі, після створення Полтавської губернії 17 грудня 1803 р. була перетворена на єпархію Полтавську з найменуванням єпископів Полтавськими і Переяславськими, що мали своїм осідком Переяслав аж до 1847 р., коли єпископську кафедру було перенесено до Полтави¹¹.

Найстаріший учбовий заклад Переяслава – духовна семінарія (колишній колегіум) при перейменуванні Переяславської єпархії в Полтавську (1803 р.) отримала назву Полтавської, проте продовжувала залишатися у Переяславі до її переведення у Полтаву у вересні 1862 р¹². На межі XVIII і XIX ст. у семінарії було 5 вчителів і до 250 учнів¹³. 1816 р. у Переяславі було відкрито другий навчальний заклад – Переяславське повітове училище¹⁴. Роком пізніше при духовній семінарії розпочало свою діяльність Переяславське повітове духовне училище¹⁵. 1834 р. було відкрито Переяславське міське парафіяльне училище. Останнім серед навчальних закладів міста першої половини XIX ст. 1854 р. було засновано одне з трьох у Полтавській губернії (ще два – Полтавське і Кременчуцьке) Переяславське казенне єврейське училище¹⁶.

З Переяславом доля міцно пов'язала Тараса Шевченка, який кілька разів протягом 1845 та 1859 років навідувався до міста, написав тут декілька безсмертних поезій і залишив низку замальовок з видами місцевої старовини. Завдячувати цьому місто має Андрієві Козачковському (1812–1889) – найвідомішому у XIX ст. переяславському лікареві й близькому другові Т.Шевченка ще від часу їхнього знайомства 1841 р. у Петербурзі, де тоді по закінченні в 1835 р. Медико-хірургічної академії молодий лікар працював за фахом на Балтійському військовому флоті.

1845 р. Тарас Шевченко, намагаючись отримати посаду в Київській археографічній комісії, за її завданням двічі (у серпні і в жовтні-грудні), приїздив до Переяслава з метою опису та замальовок місцевої старовини, кожного разу зупиняючись в домі свого товариша, що на той час вже лікарював у місті. В серпні місяці поет прожив в домі А.Козачковського біля двох тижнів. На його честь 19 серпня лікар влаштував велелюдну вечірку, на якій Т.Шевченко читав публіці свої

вірші і мав у неї неабиякий успіх¹⁷.

Знову 1845 р. поет прибув до Переяслава в другій половині жовтня. З місяць жив у А.Козачковського, а коли в його домі наприкінці листопада почався ремонт, подався до В'юнища, де гостював у колишнього декабриста Степана Самойлова, виїжджаючи в навколишні села для замальовок та опису місцевої старовини. Наприкінці грудня Т.Шевченко тяжко захворів і його, ледь живого, С.Самойлов привіз до А.Козачковського в Переяслав, де й народилися 25 грудня невмирущі рядки Шевченкового “Заповіту” – “Як умру, то поховайте...”¹⁸.

Осінній приїзд поета до Переяслава був для нього надзвичайно плідним у творчому плані. За спогадами А.Козачковського: “Утром он обыкновенно писал, не нуждаясь нисколько в уединении... Вечер проходил в разговоре, продолжавшемся обыкновенно часов до двух... Я удивлялся его развитию и многосторонности его знаний, дававших каждый вечер новую пищу для разговоров”¹⁹. Тут з-під пера поета народилися одні з найкращих його поезій рукописної збірки “Три літа”. За хронологією автографів саме у Переяславі Т.Шевченко 1845 р. були написані (або закінчені) такі його твори як поема “Наймичка” (13 листопада), поема “Кавказ” (18 листопада), до написання якої поета підштовхнула звістка про загибель на Кавказі його друга Я.П. де Бальмена у Даргінському поході в липні 1845 р., присвята “Шафарикові” (22 листопада) до поеми “Єретик” і вже згадуваний “Заповіт” (25 грудня)²⁰.

Виконуючи доручення Археографічної комісії, Т.Шевченко 1845 р. описав усі пам'ятки старого Переяслава і змалював найголовніші з них: Вознесенський монастир, Покровську й Михайлівську церкви, давній кам'яний хрест на р. Альті, де, за легендою, було вбито київського князя Бориса, пізніше канонізованого православною церквою. У своєму звіті, поданому до Археографічної комісії, поет із жалем констатував: “Переяслав и его окрестности были бы чрезвычайно интересны своими укреплениями и курганами, но о них сохранились только названия и почти никаких преданий в народе...”²¹. Проте такі перекази збереглися про перебування Т.Шевченка у місті, зокрема, про дві сплетені стовбурами акації на подвір'ї А.Козачковського, посаджені, як оповідає легенда, в листопаді 1845 р. лікарем та поетом на знак їхньої вірної дружби²².

Спогади про незабутні краєвиди Переяславщини зігривали серце поета під час його тривалого заслання. В листі до А.Козачковського, писаному 14 квітня 1854 р., Т.Шевченко зі щемом у серці згадує величний вечірній краєвид Переяслава, що відкривався з боку Монастирища з-поза Дніпра, куди далекого 1845 р. возив поета переяславський лікар: “Вспомните тот чудный вечер, ту широкую панораму, и посередине ее длинную широкую фиолетовую ленту, а за лентой фиолетовой блестит как из золота кованный Переяславский собор. Какая-то чудная, торжественная тишина. Помните, мы долго не могли промолвить слова, пока, наконец, белое, едва заметное пятнышко не запело: “Та яром, яром за товаром”. Чудный вечер! Чудный край и песни дивные! Много добрых воспоминаний сохранил я о старом Переяславе и о тебе, мой искренний друже!”²³.

Влітку 1859 р. під час драматичної, сповненої надій та розпачу від чергового арешту, що поклав їм край, останньої подорожі Тараса Шевченка в Україну поет двічі навідував у Переяславі свого старого приятеля лікаря Андрія Козачковського. Вранці 12 червня, після 14 років розлуки, викликані засланням, Тарас Шевченко завітав на один день до А.Козачковського, який мало не впізнав у сивоусому чоловікові, вбраному у літне біле пальто, свого старого товариша, так разюче змінили поета роки поневірянь у солдатчині. “В июне 1859 г., – згадував

А.Козачковський, – на двор моєї квартири в'їхала коляска. Сидевший в ній показався мені похжим на Шевченко...”²⁴. Оскільки це був день чи не найбільшого у Переяславі Десятип'ятиницького ярмарку, поет зажадав піти межі люди, аби стати свідком галасливого торговища. Повернувшись з ярмарку, по обіді, старі друзі рушили на хутір А.Козачковського та до Дніпра, де за риболовлею провели чудовий вечір і зустріли ясну місячну ніч у розмовах про минуле і про проекти селянської реформи²⁵.

Вдруге цього ж літа, перебуваючи вже в зовсім іншій настрої після арешту та доправлення до Києва, поет прибув до Переяслава на першу Пречисту 15 серпня, вертаючи у Петербург. Побачене у Переяславі, зокрема й сам убогий вигляд міста під час храмового свята Успенського собору, справило на поета гнітюче враження, наклалося на важкі його думки і розлилося на папері у день від'їзду, 18 серпня, чи не найсуперечливішими Шевченковими рядками-осудом Богдана Хмельницького й водночас найнепресентабельнішою замальовкою картин міста при впадінні Альти у Трубіж – “Якби-то ти, Богдане п'яний...”²⁶. Перш ніж навести цей єдиний, написаний у Переяславі влітку 1859 р., невеликий вірш поета, зауважимо велику подібність словесного опису міста у ньому з написаною Т.Шевченком ще далекого 1845 р. аквареллю “Церква Покрова в Переяславі”, де відтворено переяславський краєвид з церквою і вбогими халупками на другому плані та великою калюжею, в якій купаються свині, – на першому²⁷. Отже, прощальний погляд поета на Переяслав та його героя:

Якби-то ти, Богдане п'яний,
 Тепер на Переяслав глянув!
 Та на замчище подививсь!
 Упився б! здорово упивсь!
 І препрославлений козачий
 Розумний батьку!.. і в смердячій
 Жидівській хаті б похмеливсь
 Або б в калюжі утопивсь,
 В багні свинячій.
 Амінь тобі, великий муже!
 Великий, славний! та не дуже...
 Якби ти на світ не родивсь
 Або в колісці ще упивсь...
 То не купав би я в калюжі
 Тебе преславного. Амінь!²⁸.

Як слушно відзначив письменник і один з перших Шевченкових біографів Олександр Кониський: “Дійсно, було чим впитися! Замість обіцяного і сподіваного життя “вільного з вільним, рівного з рівним”, стояла “кругом” така “калюжа” всякого лиха, всякої “неправди і неволі”, що було б в чому “утопитися”. Мізми тієї “смердючої калюжі” повинні були великим сумом-журбою огорнути поетову душу”²⁹.

На початку 60-х років, у розпал епохи “великих реформ”, етно-соціо-економічний портрет Переяслава мав наступний вигляд. За даними 1862 р., населення міста становило 10431 особу (5829 – чоловічої і 4602 – жіночої статі), демонструючи подвійне проти даних 1809 р. зростання чисельності. Станова структура населення міста включала 67 спадкових і 213 особистих дворян; 111 осіб білого і 16 чорного

православного духовенства, 10 осіб духовенства юдейського (2-є чоловіків); 827 купців (з євреями), 5370 міщан разом з цеховими (з євреями); 2210 селян державних всіх найменувань (враховуючи козаків), 195 тимчасовозобов'язаних селян і 309 тимчасовозобов'язаних колишніх дворових; 774 особи регулярних військ (685 чоловіків), 40 безстрокововідпускних і 262 відставних нижніх чинів, солдатських дружин і дітей; 4 іноземних підданих; 23 особи, що не належали до жодної з названих категорій³⁰. За кількістю населення серед міст Полтавської губернії Переяслав (10431) у цей час вийшов на 4-те місце, поступаючись лише Полтаві (29500), Кременчуку (27478) і Прилукам (10658)³¹.

За віросповіданням серед мешканців міста бачимо 5223 особи православних, 4 – розкольників, 4 – римо-католиків і 5200 – юдеїв, що засвідчує на цей час майже тотальною співрозмірністю української та єврейської громад³². За кількістю єврейського населення (5200 душ, 49,8 % усіх мешканців міста) Переяслав у Полтавській губернії поступався тільки Кременчуку (8193)³³.

У місті, за винятком церков, нараховувалось 1484 будівлі (лише 32 кам'яних і 1452 дерев'яних). З них будинків житлового призначення: церковних і монастирських – 20 (2 кам'яниці), громадських – 1, приватних – 1356 (2 кам'яниці); нежитлового: магазинів для складування товарів: церковних і монастирських – 27 (усі кам'яниці), лавок: приватних – 80 (одна кам'яниця)³⁴. Церков та інших богослужбових будівель у Переяславі було 18 (з них 6 кам'яних): 13 православних церков і соборів (5 кам'яних) і один кам'яний монастир і 5 єврейських (1 синагога і 4 молитовних будинки)³⁵. За даними 1865 р. у місті було 114 лавок (3 кам'яних), 2 трактири, 1 готель, 3 харчевні, 4 ресторації і 15 заїздів³⁶.

1862 р. жителі міста утримували 4177 голів домашньої худоби: 385 коней, 1040 – великої рогатої худоби, 1100 – звичайних овець, 1500 свиней і 152 кози – яскрава характеристика напіваграрного характеру Переяслава³⁷. Промисловість міста була представлена лише 9-ма малопотужними напівкустарними заводами і фабриками: 1 салотопнею, 2-ма свічними сальними і 1 восковим заводами, невеличкою тютюновою фабрикою і 4-ма цегельними заводами³⁸. Ремісників у місті нараховувалось (без членів родин) – 1230 осіб (606 майстрів, 338 робітників і 286 учнів), які представляли такі професійні спеціалізації: хлібників – 13, булочників – 79, м'ясників – 58, кравців – 224, чоботарів – 392, модисток – 1, черевичників – 7, кашкетників – 15, шмуклерів – 2, пічників – 14, столярів – 42, мідників – 16, шорників – 8, каретників – 9, їздових – 74, коновалів – 3, годинників – 11, ковалів – 27, золотих і срібних справ майстрів – 14, сажотрусів – 4, лудильників – 9, ткачів – 23, слюсарів – 1, живописців та іконописців – 10, музик – 12, склярів – 8, теслярів – 13, палітурників – 6, тютюнників – 5, різьбярів – 11, чинбарів – 84, свічників – 9, фарбувальників – 2, оббивачів – 4³⁹.

1864 р. до Переяслава на традиційні його 4 ярмарків було привезено товарів на суму в 104870 руб., реалізовано на 66710 руб (64 %). Проте віддаленість міста від головних сухопутних торгівельних шляхів вже тепер почала даватися взнаки, невдовзі призвівши до застою в економічному розвитку міста, особливо помітному в останній чверті століття. За обсягом ярмаркових оборотів серед міст Полтавської губернії 1864 р. Переяслав вже займав тільки 10 місце з 17-ти⁴⁰.

Міська пожежна частина 1864 р. нараховувала 14 робітників, 8 коней, 5 труб. Її утримання обходилося місту в 893 руб. на рік⁴¹. Переяславська поліцейська команда складалася з 2-х унтер-офіцерів і 16 рядових⁴². Вартість міської нерухомості виносила 247230 р⁴³. Сума доходів Переяслава 1864 р. становила 8722 руб., сума видатків міського бюджету дорівнювала 8045 руб⁴⁴.

В Переяславському повітовому училищі 1861 р. навчався 91 учень, 1864 р. – 75⁴⁵. В Переяславському парафіяльному училищі – відповідно 31 і 32⁴⁶. В Переяславському казенному єврейському училищі 1-го розряду – 21 і 26⁴⁷. Найбільше учнів навчалось в Переяславському духовному повітовому училищі – 267 і 170⁴⁸. В щойно відкритому приватному жіночому пансіоні Артамонової 1864 р. було 36 вихованок⁴⁹. Середня по губернії річна вартість навчання пересічного учня у повітовому, парафіяльному, казенному єврейському і духовному повітовому училищах складала відповідно: 40 руб. 50 коп., 7 руб., 53 руб. і 7 руб. 40 коп.⁵⁰.

Впродовж 1864 р. у Переяславській міській лікарні стаціонарну медичну допомогу отримали 258 хворих (245 чоловіків і 13 жінок). Їх лікування обійшлося в 3039 руб., в середньому по 11 руб. 78 коп. на кожного пацієнта. Через зростання кількості хворих для міської лікарні було найняте додаткове приміщення на 20 ліжок⁵¹.

Українсько-єврейський у XIX ст. Переяслав 14 лютого 1859 р. дав життя класику єврейської їдишомовної літератури Шолом Алейхему (Ш.Рабиновичу, 1859–1916 рр.). Письменник народився у доволі заможній хасидській родині Нохума Рабиновича, який невдовзі після народження сина перевіз родину до містечка Воронькова (Воронка – у романі Шолом Алейхема) Переяславського повіту, де й минула найщасливіша пора дитинства Шолом Алейхема. Коли справи Нохума Рабиновича пішли під укіс, він повернувся з родиною до Переяслава, через фінансову скруту перетворившись на утримувача далеко не найкращого в місті заїзду. Саме тут Шолом Алейхем відзначив своє єврейське повноліття – 13-тиріччя, пізнав невдовзі велике горе – втрату матері, яку забрала епідемія холери, продовжив розпочате ще у Воронці навчання в традиційній єврейській школі – хедері, одним з перших серед місцевих мешканців-євреїв вступив й успішно закінчив (1873–1876 рр.) Переяславське повітове училище, за виявлену у навчанні успішність ставши його стипендіатом, після чого полишив рідне місто у пошуках заробітку, який йому давало приватне вчителювання, ненадовго повернувся до Переяслава в 1879 р, перш ніж назавжди його полишити. Попри те, що серце письменника неподільно належало містечку Воронка, з яким світ познайомився на сторінках творів Шолом Алейхема під назвою “Касрилівки – Мазепівки”, Переяслав відіграв надзвичайно важливу роль у житті письменника⁵².

Не дивно, що в автобіографічному романі “З ярмарку” (за визнанням самого письменника – “творінні моїх творінь, книзі книг, пісні пісень душі моєї”), адресованому дітям письменника й написаному на схилі його літ (вийшов друком у лютому 1916 р.), Шолом Алейхем стільки уваги приділяє Переяславу, виступаючи в ролі майстерного літописця переважно “єврейської” складової історії міста зразка 1870-х років. На сторінках роману знаходимо цілу галерею портретів реальних мешканців Переяслава різних соціальних прошарків і професійних занять – як представників місцевої ортодоксії, так і перших піонерів єврейського просвітництва в місті⁵³.

Перші денні (після вечірнього переїзду до міста) дитячі враження від знайомства з Переяславом Шолом Алейхем передає у властивій йому манері: “Насколько ночью город выглядел темным и пустынным, настолько утром он оказался полным сияния и блеска в глазах воронковских мальчиков – местечковых ребят, приходивших в восторг от каждой мелочи. Они еще в жизни не видели таких широких и длинных улиц с деревянными “пешеходами” (тротуарами) по обеим сторонам; они никогда не видели, чтобы дома были крыты жестью, чтобы на окнах снаружи были ставни, окрашенные в зеленый, синий или красный цвета, чтобы лавки были сложены из кирпича и имели железные двери. Ну, а базар, церквы,

синагоги и молельни, не будь они рядом помянуты, и даже люди – все это так величественно, прекрасно и празднично-нарядно! Нет, Пиня не преувеличивал, когда рассказывал чудеса о большом городе. Ноги, точно на колесиках, скользили по деревянным “пешеходам”, когда дети шли рядом с отцом знакомиться с родными и приветствовать их. Только уважение к отцу мешало им останавливаться на каждом шагу и восхищаться чудесами, которые представлялись их глазам”⁵⁴.

В переяславський період життя Шолом Алейхему постійно доводилося допомагати батькові в найрізноманітніших роботах, яких потребував заїзд, що був головою годувальником великої родини Нохума Рабиновича. Батьковому заїзду, де минула юність письменника, Шолом Алейхем, зокрема, присвятив і такі рядки: “Знаете ли вы, что такое “заезжий дом”? Заезжий дом это не постоялый двор и не гостиница, а нечто среднее между ними или то и другое вместе. Постоялый двор или тот род гостиницы, который содержал Нохум Рабинович в Переяславе и который служил для него источником существования, был заезжим домом в самом точном смысле этого слова. Обширный двор с огромными сараями для лошадей и телег, а в самом доме – большущие комнаты с кроватями для приезжих. В комнатах большей частью стояло по несколько кроватей, и постоялец обычно снимал не комнату, а койку. Разве что заедет какая-нибудь важная персона, какой-нибудь расфуфыренный богач. Такие, впрочем, заезжали редко, и именовались они “жирными” гостями. Большинство же постояльцев были “коечники”. Эти не требовали отдельных самоваров и особого обслуживания. В зал вносили огромный самовар; каждый из постояльцев имел свой чайник и свою щепотку чая – наливайте себе, сыны Израиля, и пейте, сколько душе угодно! Приятно было видеть, как по утрам и вечерам целая куча людей сидит за столом в заезжем доме Рабиновича, пьет чай и разговаривает – галдят все разом и курят так, что дым стоит, хоть ножом режь. А говорят они обо всем на свете”⁵⁵.

Як відомо, світ вузький, і сумні життєві обставини – хвороба і смерть матері Шолом Алейхема під час епідемії холери у Переяславі (1872 р. – ?) познайомили майбутнього письменника з ветераном лікарської справи в місті – близьким другом Тараса Шевченка Андрієм Козачковським – “лучшим врачом в городе. Это был толстяк с багровым лицом. “Он так здоров, – говорили о докторе понимающие люди, – что и умрет на ногах””⁵⁶.

А ось, наприклад, сповнений ліризму опис Переяславського міського саду, яким він був на початку останньої чверті XIX ст.: “Летом Переяславский городской сад – настоящий рай. Там играет военный оркестр под управлением полкового капельмейстера – еврея с черной бородкой, темными, как спелая вишня, глазами и толстыми губами. Девушки зачарованы его дирижерской палочкой. А он во всех одинаково влюблен, улыбается им издалека своими черными, как вишня, глазами и все взмахивает палочкой. Трубы гремят, барабан грохочет. Гуляющие по аллеям пары поднимают густую пыль. Воздух наполнен сладким запахом только что отцветшей бузины. Лишь тот, кто родился и вырос на Украине, может оценить этот аромат, может понять прелесть прогулки летним вечером в городском саду. Сад освещен довольно скудно, всего двумя-тремя керосиновыми фонарями, да и те закопчены, с разбитыми стеклами; чуть ветерок подыметесь по сильнее – тусклые огоньки вспыхивают и тут же гаснут. Но кому до этого дело! Напротив, когда темно, даже лучше, если хотите. Юноша и девушка могут остановиться, побеседовать, посмеяться и заодно условиться о завтрашней встрече – снова здесь, в этой аллее, под только что отцветшей благоухающей бузиной”⁵⁷.

Драматичними в історії Переяслава були червнево-липневі дні 1881 р., коли

багаторічне мирне співіснування двох міських національних громад – української та єврейської зазнало чи не найсерйознішого у XIX ст. випробовування, яким був єврейський погром 30 червня – 2 липня разом з тими пристрастями, що його супроводжували. І хоча, за свідченням Полтавського губернатора Більбасова, у Переяславі обійшлося без людських жертв і матеріальної шкоди єврейській громаді було завдано відносно незначної – в 166-ти будинках були розбиті вікна і поламані віконні рами і лише у 6-ти з них погромниками були потрошені деякі меблі та порізані перини без жодного грабунку майна (загальні збитки було оцінено у 2750 рублів, з яких 1150 руб. – шкода завдана власникам згаданих 6-ти помешкань), загалом мирні до погрому українсько-єврейські взаємини в місті зазнали відчутного удару, що давався взнаки і в наступні десятиліття – зростаючим психологічним відчуженням представників двох національних громад⁵⁸.

Погром у Переяславі відбувся на тлі погромної хвилі, що котилася головно українськими губерніями Російської імперії від середини квітня, поставши на ґрунті жорсткої економічної конкуренції з усіма її наслідками, й була здетонована вбивством імператора Олександра II. Після київського погрому та адміністративної висилки з цього міста значної частини єврейських родин, що не мали у ньому права мешкання, до Переяслава в пошуках заробітку прибуло біля ста єврейських сімей, що було вкрай негативно сприйнято християнською частиною місцевого населення⁵⁹. Вже 1–2 травня містом ширилися чутки про очікуваний у ньому погром, проте тоді, на щастя, минулося⁶⁰. 7 червня схід міщан-християн Переяслава затвердив громадський приговор, скріплений 423-ма підписами, яким просив міського голову поклопотатися перед урядом про висилку з Переяслава усіх новоприбулих євреїв в ті громади, до яких вони були приписані⁶¹. Усвідомлюючи незаконний характер цієї вимоги, міський голова Переяслава тягнув із подачею приговору на розгляд губернатора та губернського правління, що давало подавачам безпідставну надію на загальний успіх. Коли ж негативне для прохачів рішення було винесене (1 липня), у представників влади забракло духу його оприлюднити на тлі погрому, що вже відбувався у Переяславі. Погром розпочався біля 17 години 30 червня на базарній площі внаслідок сварки кількох осіб, що швидко переросла в бійку й привернула до себе увагу великої кількості людей. Коли хтось із натовпу жбурнув каменюку у вікно дому купця Кановера, звідти пролунав револьверний постріл, куля легко ковзнула об вухо міщанина Цегебея, а наелектризований натовп вмить повибивав усі вікна в домі купця-єврея. Далі натовп рушив у бік єврейських лавок, проте їхні власники завбачливо встигли вже їх позачиняти. Викликані по тривозі запасні ескадрони драгун і гусар розсіяли юрбу й витіснили її за межі центральної частини міста. Розбігаючись, люди із натовпу продовжували вибивати вікна у єврейських домах, а в кількох із них розстрожили і меблі. Ввечері незначні антиєврейські ексцеси мали місце у Фортечному форштадті та на передмістях. Наступного дня у самому місті було спокійно, проте на його околицях і в сусідніх Андрушах погром поновився і так само був припинений втручанням військ. За перші два дні безладу було заарештовано 56 найактивніших погромників (26 – першого дня і 30 – другого), яких для утримання під вартою розмістили у хлівах, підвалах, на пожежному дворі та військовій гауптвахті. Проти ночі на 2 липня до Переяслава прибув Полтавський губернатор Більбасов, який розпорядився скликати на 9-ту годину ранку до центру міста мешканців-християн для заспокійливої бесіди, при цьому не віддав жодних розпоряджень військам, чиї командири навіть не були поінформовані про плани губернатора. Розпорядження Більбасова виявилось фатальним, оскільки вже о

8-й ранку біля дому Симонова, де зупинився губернатор, зібрався величезний й рішуче налаштований добитися звільнення заарештованих і висилки з міста новоприбулих євреїв натовп в понад 4 тисячі душ, що зайняв прилеглі вулиці і більшу частину базарної площі. Кількаразові спроби губернатора звернутися до представників від натовпу в присутності останнього не дали бажаного результату, губернатор ж не наважився прямо позбавити величезну юрбу ілюзій щодо клопотання про висилку нетутешніх євреїв. Коли ж хтось із натовпу закричав, що у Фортечному форштадті євреї ріжуть християн, озлоблена юрба рушила в бік фортечного валу й була зупинена натовпом євреїв, озброєних кілками. Тут знову сталися інциденти. З юрби євреїв хтось кинув кілок, метальника швидко упіймали і заарештували. Почали лунати фальшиві вигуки про стрілянину з єврейських будинків і про склади озброєнь в деяких з них. Губернатор, що над'їхав, розпорядився перевірити всі ці вказівки, проте жодної вогнепальної зброї не було знайдено, натомість – лише заховані перелякані єврейські діти. Було зроблено кілька демонстративних арештів євреїв, скоріше, щоб урятувати їх від розправи натовпу, ніж з причини наявності у них якоїсь провини. Але все це мало заспокоїло натовп, який через деякий час знову рушив до будинку, куди повернувся губернатор. Грізний вигляд натовпу і погрози, що лунали з його боку силою звільнити заарештованих за участь у погромі, цього разу справили на губернатора і представників влади сильне враження, і за формальної неучасті губернатора, за рішенням, оформленим від імені повітового справника й усно погодженого з присутнім тут товаришем Лубенського окружного прокурора Левашовим, усіх затриманих одразу було відпущено справником Чаговцем під нагляд місцевої громади. Це трохи заспокоїло натовп і він поволі розійшовся, проте вселило в присутніх у ньому впевненість, що великим гуртом можна від адміністрації добиватися бажаних рішень, навіть якщо вони прямо суперечать закону, і розраховувати на поблажливість влади, якщо йтиметься про погроми єврейського населення. Не дивно, що єврейські погроми швидко поширилися на весь повіт і в деяких місцях, зокрема у Борисполі, дійшло до крові й застосування військами зброї⁶².

За дорученням губернатора Білбасова у Переяславі під керівництвом повітового предводителя дворянства С.Васильковського було створено спеціальний “Комитет для изыскания мер к устранению ненормальных отношений между христианами и евреями” у складі повітового справника В.Чаговця, товариша прокурора М.Левашова, міського голови А.Ісасвича, мирового судді І.Романовського, міського лікаря В.Гутковського і ще кількох осіб, на засідання якого допускалися делеговані представники ворогуючих сторін для з'ясування позицій і знаходження порозуміння. Комітет розпочав свою роботу 6 липня, наступні його засідання мали місце 9, 12, 14, 16 і 20 липня. Фактично всі розмови на засіданнях Комітету точилися навколо 12 пунктів вимоги, поданої на його розгляд 6 липня уповноваженими від міщан-християн М.Нововим, С.Марченком і А.Маштаком. Слід визнати, що жодної надії на знаходження порозуміння між християнською і юдейською громадами міста ця вимога не давала як за характером самих пунктів, що прямо суперечили діючому законодавству, законам економіки та конкуренції, так і за надзвичайно образливим і конфронтаційним стилем їх викладу, що давав волю емоціям і найнегативнішим стереотипам у сприйнятті євреїв. Міщани-християни вимагали, аби євреї – гласні міської думи і повітового земства, товариш директора банку, співробітники різних установ і комісії добровільно зреклися займаних посад; щоб єврейська громада заборонила жінкам-єврейкам надміру розкішно вбиратися у єврейські свята, оскільки “их шелк, золото, жемчуг,

бархат и шлейфы, которые их дочери и жены таскают по грязным улицам Переяслава, есть не что иное, как пот, кровь и слезы несчастного русского народа”; щоб євреї відмовилися від послуг християнської прислуги та заборонили своїм єдиновірцям будь-яким чином словесно ображати християн і закуповувати на базарі з метою перепродажу продукти першої необхідності, а в знак поваги до християнської віри перестали би торгувати по неділях до 12 години; від влади ж, як і раніше, вимагали негайно виселити з міста усіх німецьких євреїв, окрім того, вимагали закрити усі шинки в місті за винятком одного, “находящегося в городском здании, где галлерей”, і заборонити євреям скуповувати хліб на стеблі і взагалі на відстані до 30 верст від Переяслава, зобов’язавши останніх розібрати усі набудовані ними в повіті комори (амбари) для складування зерна і борошна. Міську ж управу просили не віддавати євреям на відкуп Базарну та Ярмаркову площі. Завершувалося ж подання неприхованою погрозою на адресу євреїв, що в разі якщо вони не пристануть на ці вимоги, то “упорство с их стороны не прекратит враждебного против них настроения христианского населения, и поэтому подвергнет их всяким случайностям, могущим от этого произойти”⁶³. Позицію сторін під час дебатів на Комітеті відстоювали уповноважені: від євреїв – Вільчур, Гурович, Віленський; від християн – Новов, Маштак, Іщенко, Марченко, Барабаш, Тарапон, Романенко. Під час полеміки обидві сторони опускалися до відвертих образ на адресу своїх опонентів й про найменше порозуміння мови не йшло⁶⁴. Все ж, треба відзначити, позиція представників єврейської громади була більш виважена і добре аргументована, уповноважені ж від міщан-християн у своїх інтерпеляціях дійшли до відверто “луддитських” вимог: “Уничтожить все топчак и круподерки, лишающие мещан-христиан возможности заниматься этой работой, т.е. обдывать крупы и пшено посредством ручной работы”⁶⁵. Цікаво відзначити, що в засіданні Комітету від 12 липня в ролі нейтральної фігури брав участь старий лікар А.Козачковський, який з ліберальних і просвітницьких позицій намагався примирити обидві сторони конфлікту. Більшість вимог, висунутих міщанами-християнами він визнав безпідставними, проте підтримав, мотивуючи це єврейськими ж інтересами, заборону використання християнської прислуги і заборону євреям набувати землю у власність або орендувати її⁶⁶.

У доповідній записці графа П.Кутайсова, височайше відрядженого для встановлення причин єврейських погромів і оцінки дій місцевих адміністрацій роботу Переяславського комітету було піддано жорсткій і справедливій критиці: “Из дел комитета видно, что заседания его уже собирались несколько раз, но занятия его состояли до сих пор, главным образом, в чтении или выслушивании обмена между христианами и евреями самой неприличной брани и целого ряда нелепостей, в роде того, чтобы запретить еврейским женам носить бархатные и шелковые платья, уничтожить на разных заводах машины, отнимающие у бедного люда средства к заработкам и т. п. Действуя таким образом, комитет этот имеет положительно самое вредное влияние на успокоение умов и служит только к большому раздражению страстей двух враждующих сторон”⁶⁷. Не менш гострої оцінки був удостоєний і сам Полтавський губернатор Більбасов. Граф Кутайсов був переконаний, що “развитие или, правильнее сказать, вторичное возникновение беспорядков в г. Переяславе было прямым последствием ошибок, допущенных прибывшим туда Полтавским губернатором; в селениях же они просто возникли под влиянием пагубного примера, данного городом Переяславом”⁶⁸.

Загоювання взаємних ран, завданих як єврейській, так і українській переяславським громадам подіями 30 червня – 2 липня потребувало часу, проте самі

обставини життя і новий урядовий курс у єврейському питанні, що відкинув за непотребом ліберальні ідеї, мало сприяли цьому.

16 грудня 1874 р. у Переяславі в родині старшого урядника Малоросійського кінно-козачого 2-го Полтавського полку Івана Степановича Савенка та його дружини Анісії Іванівни народився син, якому при хрещенні дали ім'я Анатолій, – одна з найсуперечливіших постатей української політичної історії перших десятиліть наступного – XX століття⁶⁹. Здобувши вищу освіту на юридичному факультеті Університету святого Володимира у Києві, Анатолій Савенко від 1899 р. був знаковим публіцистом і постійним співробітником газети “Киевлянин”, а з початком Першої російської революції з головою занурився у політику, знайшовши собі місце серед представників консервативного табору. Політичне ім'я собі А.Савенко, щиро закоханий у рідний край та його минуле, заробив багаторічною послідовною і безкомпромисною ідейною боротьбою з українським національним рухом та завзятим відстоюванням офіційної тоді концепції “о триединстве русского народа”, яка в сучасній історіографії отримала назву “концепции большой русской нации”. З ініціативи А.Савенка навесні 1908 р. у Києві було засновано впливовий “Клуб русских националистов”, на чолі якого у 1913–1918 рр. перебував наш уродженець Переяслава, який також став одним з провідних депутатів-доповідачів фракції російських націоналістів у 4-й Державній думі, а пізніше одним з головних ідеологів малоросійства та білого руху в Україні часів її визвольних змагань⁷⁰.

Серед інших повітових міст Полтавської та сусідніх губерній Переяслав вирізняла не зовсім типова черговість появи у місті середніх учбових закладів. Зазвичай спочатку відкривалися чоловічі і лише згодом – жіночі гімназії. У Переяславі ж, з огляду на присутність у місті двох повітових (міських) чоловічих училищ, зокрема й духовного, пальма першості належала гімназії саме жіночій. Заснована 1873 р. трикласна Переяславська жіноча прогімназія, в якій 1896 р. навчалось 97 учениць, 1898 р. була перетворена на повноцінну жіночу гімназію – єдиний середній учбовий заклад у Переяславі на межі XIX і XX століть⁷¹. Наприкінці XIX століття – в 1895 та 1897 роках – у Переяславі було відкрито дві бібліотеки⁷².

За проведеним в Російській імперії в 1897 р. переписом населення загальна чисельність мешканців Переяслава становила 14614 осіб, збільшившись за 35 років менш ніж на 50 %, що свідчило про наявну стагнацію в його розвитку. Етно-національна структура населення міста не зазнала суттєвих змін. Як і раніше, Переяслав залишався переважно українсько-єврейським містом. До цих двох національних груп разом належало 96,38 % мешканців міста. Українців було 8348 осіб (або 57,12 % від усіх мешканців), євреїв – 5737 (39,26 %), росіян – лише 468 (3,2 %). На представників усіх інших етносів разом припадало менше половини відсотка переяславців. За кількістю населення серед міст Полтавської губернії Переяслав скотився на п'яте місце, безнадійно вже поступаючись промисловому Кременчуку (63007 мешканців) і губернській Полтаві (53703), а також Ромнам (22510) і Прилукам (18532)⁷³.

За релігійною ознакою мешканці Переяслава розподілялися на православних – 8784 особи, старообрядців – 34, римокатоликів – 31, протестантів різних сповідань – 8, юдеїв – 5754 та 3-х мусульман⁷⁴. Станова структура населення міста (разом з членами родин) мала наступний вигляд: дворян спадкових – 248 осіб, дворян особистих та чиновників за походженням не з дворян – 215, осіб духовного звання усіх християнських сповідань – 278, спадкових та особистих почесних громадян – 101, купців – 220, міщан – 9694, селян – 3676, осіб, що не належать до

названих станів, – 138, осіб, що не вказали на свій стан, – 36⁷⁵. Усього в Переяславі нараховувалось 2720 господарств, з них приватних – 2709, таких же, що належали до різних установ та інституцій (скарбових, громадських та інших – притулків, монастирів тощо) – 11⁷⁶. За професійною діяльністю (за групами занять) населення Переяслава розподілялося таким чином (найчисельніші групи і такі, що дають уявлення про загальну структуру): адміністрація, суд і поліція – 114 осіб (разом з членами родин – 252), громадська і станова служба – 43 (128), приватна юридична діяльність – 7 (17), збройні сили – 30 (39), служба Божа православна – 44 (119), нехристиянських сповідань (юдейська в нашому випадку) – 7 (39), учбова і виховна діяльність – 93 (306), наука, література і мистецтва – 6 (21), лікарська і санітарна діяльність – 47 (124), приватна служба, прислуга, поденники – 1011 (1394), доходи з капіталу та нерухомого майна – 197 (474), кошти від скарбниці, громадських установ та приватних осіб – 218 (221), позбавлені волі – 65, землеробство – 374 (1880), лісництво і лісні промисли – 18 (66), обробка волокнистих матеріалів – 27 (60), обробка продуктів тваринного походження – 34 (116), обробка деревини – 101 (337), обробка металів – 92 (275), обробка харчових продуктів рослинного і тваринного походження – 147 (436), поліграфічне виробництво – 25 (65), ювелірна справа, живопис, виготовлення предметів культу – 43 (111), виготовлення одягу – 885 (3111), будівельні роботи, ремонт і утримування житла – 143 (501), їздовий промисел – 145 (586), пошта, телеграф і телефон – 16 (47), кредитні і громадські комерційні установи – 13 (37), торгове посередництво – 24 (135), торгівля живою худобою – 22 (143), торгівля зерновими продуктами – 95 (493), торгівля іншими продуктами сільського господарства – 328 (1137), торгівля будівельними матеріалами і паливом – 20 (121), торгівля металевим товаром, машинами і зброєю – 22 (82), торгівля тканинами та предметами одягу – 109 (386), торгівля шкірою і хутрами – 43 (190), трактири, готелі, мебльовані кімнати, клуби – 24 (94), торгівля шинкова – 39 (116), чистота та гігієна тіла – 93 (170), проституція – 2 (5)⁷⁷. Навчені грамоти серед населення Переяслава складала 33,6 %, за цим показником Переяслав знаходився тільки на десятому місці в губернії, поступаючись Полтаві (48,6 %), Лубнам (47,8 %), Кременчуку (46,6 %), Хоролу (39,9 %), Ромнам (37,7 %), Костянтинограду (36,8 %), Прилукам (36,6 %), Лохвиці (34,3 %) і Пирятину (34,1 %)⁷⁸. В абсолютних цифрах навчених грамоті у Переяславі було 4916 осіб (чоловіків – 3343, жінок – 1573), неграмотних – 9698 (відповідно – 3796 і 5902). Серед освічених таких, що мали вищу і середню освіту, було 586 осіб. З них в університетах та інших вищих учбових закладах навчалось 27 осіб (серед них одна жінка), в спеціальних і технічних вищих учбових закладах – 6, в спеціальних середніх учбових закладах – 16 (одна жінка), в середніх учбових закладах – 528 (256 жінок), в середніх військових учбових закладах – 9⁷⁹. Майже всі випадки (26 з 33) здобуття вищої освіти припадають на дворян та чиновників недворянського походження, лише по три таких випадки – на осіб духовного стану та на всі інші міські стани, один випадок – на іноземного підданого. Що стосується середньої освіти, то її вдалося здобути в 155 випадках дворянам і чиновникам, в 193 випадках – представникам духовного стану усіх православних віросповідань, в 164 випадках – усім іншим міським станам, і лише в 34 випадках – представникам сільських станів у місті⁸⁰. За місцем народження мешканці Переяслава розподілились на уродженців місцевих (Переяслав та Переяславський повіт) – 12088 осіб, інших повітів Полтавської губернії – 761 особа, інших губерній – 1752 особи, іноземних держав – 13 осіб⁸¹. З немісцевих уродженців найбільше припадало за місцем походження на губернії: Київську – 918 осіб,

Чернігівську – 153, Мінську – 134, Могильовську – 75, по 42 – на Волинську і Ковенську, Віленську – 40, Орловську – 34, Гродненську – 31, Курську – 30⁸². Структура населення Переяслава за віковими десятирічними групами мала наприкінці XIX ст. наступний вигляд: діти до року – 490, від 1 до 9 – 3579, від 10 до 19 – 3628, від 20 до 29 – 2024, від 30 до 39 – 1716, від 40 до 49 – 1230, від 50 до 59 – 968, від 60 до 69 – 633, від 70 до 79 – 261, від 80 до 89 – 66, від 90 до 99 – 15, від 100 до 109 – 3, невідомого віку – 1 людина⁸³.

Станом на 1 січня 1900 р. населення Переяслава збільшилося до 15602 осіб⁸⁴.

Наприкінці XIX ст. розвиток Переяслава відбувався в межах просторової структури, сформованої ще у другій половині попереднього століття. Як і раніше, її характерною ознакою був поділ міста на 5-ть районів чи то форштадтів: Фортечний, Миський (колишнє Нижнє місто), Закиєвобрамський, Задовгомостянський і Заальтицький⁸⁵. Три останніх становили собою століття перед тим міські передмістя й з часом поступово були поглинуті містом.

Умовно центральну частину міста між річками Альтою і Трубежем склали три форштадти: Фортечний, Миський і Закиєвобрамський. Південна частина цієї території, затиснута двома річками і в давнину на півночі канавою у трикутник, становила історично найдавніший район Переяслава – Фортечний. На межі XIX і XX століть Фортечний форштадт – це колись обнесене земляними валами правильної форми укріплення, що височило над містом – уособлював собою “самое заброшенное место, с узкими грязными кривыми переулками, населенными еврейской беднотой”⁸⁶. З півночі з Фортечним межував також колись обнесений земляним валом великий Миський форштадт – найкращий й найбільш урбанізований порівняно з іншими районами Переяслава. В його центральній частині знаходилася Базарна площа. Вулиці центральної частини Миського форштадту, на відміну від його околиць, були прямими і здебільшого забрукованими. Так, Шосейна (вона ж Велика Трактова) вулиця була забрукована майже на всій відстані від Трубежу і до мосту через Альту, що з’єднував її з Київською вулицею Заальтицького форштадту. Вулиці Монастирська, Садова і Набережна в більшій частині своєї протяжності так само були забруковані⁸⁷. Північно-західна частина Переяслава, історично відділена від Миського форштадту земляним валом, називалася Закиєвобрамським форштадтом. Зі сходу на захід від Монастирської вулиці ним тягнулася єдина забрукована вулиця – Ярмаркова або ж інакше Стара Київська дорога. Західну частину цього форштадту займала Ярмаркова площа⁸⁸.

На північ і північний схід від Трубежу і, відповідно, Миського форштадту розташовувався Задовгомостянський форштадт, прорізаний двома забрукованими в межах міста вулицями, що переходили в дороги: Яготинська вулиця – в дорогу на Яготин, інакше Пирятинську дорогу; Ташанська вулиця – в дорогу на Золотоношу⁸⁹. Південно-західна частина міста, відокремлена Альтою від трьох центральних форштадтів – мала назву Заальтицький форштадт, через який на півночі проходила забрукована на дві третини своєї довжини Київська вулиця. Територією цього ж форштадту йшла дорога, що з’єднувала місто з пристанню на Дніпрі. Західна його частина мала залишки стародавніх могил і селітряних буртів⁹⁰.

Попри урбанізаційні процеси, що не оминули в останній третині XIX ст. Переяслав, закінчувало століття це місто з переважаючим сільським типом житлових споруд у своїй забудові. За даними оціночного опису Переяслава від 1900 р. на сільську хату під стріхою і без підлоги у місті припадало дві третини всіх житлових споруд, тоді як на міський тип забудови – будинки під бляхою і з підлогою – лише 22 відсотки (решта – на проміжні типи: під стріхою, але з підлогою, під

бляхою, але без підлоги). Лише у центрі міста – у Міському форштадті міський тип забудови переважав над сільським: 57 відсотків проти відповідно 25, в усіх же інших районах переважав сільський тип, майже повністю домінуючи в окремих із них, наприклад, в Задовгомостянському, де на його частку припадав 91 відсоток житлових споруд проти 5 – за міським. Змішаний (проміжний) тип забудови найбільше розповсюдження також мав у центральних форштадтах міста, становлячи 17 і 18 відсотків відповідно у Міському і Фортечному форштадтах⁹¹.

Усього станом на 1900 р. у Переяславі було 2115 житлових і змішаних – житлово-торгівельних та житлово-промислових за призначенням будинків. З них до сільського типу належало 1393 споруди, до проміжних типів – 248, до міського типу – 474. Серед будинків міського типу було 14 цегляних у півтора і більше поверхів (усі у Міському форштадті), 26 цегляних одноповерхових (з них 23 у Міському форштадті) і 434 – дерев'яних і мазаних (294 у Міському форштадті). За форштадтами житлові і змішані за призначенням будинки розподілялися наступним чином: Задовгомостянський – 582, Міський – 580, Заальтицький – 415, Закиєвобрамський – 316, Фортечний – 2222. Що стосується будинків суто торгових за призначенням, то їх налічувалося в місті 97, з яких понад половина – 53 (як і всі 22 цегляні) знаходилися у Міському форштадті. У Фортечному їх було найменше – лише 5 як, зрештою, і промислових – одна споруда зі 111 в усьому місті⁹³.

Загалом, за повне століття Переяслав потроїв чисельність свого населення, проте темпи його зростання були доволі низькими. Значною мірою це було пов'язано з напівстагнаційною моделлю розвитку міста, що опинилося на узбіччі торговельних шляхів і промислової революції. Адміністративний статус міста – повітовий – сам по собі не міг забезпечити Переяславу динамізму в його розвитку. За століття цілком наочною стала прірва між Переяславом, з одного боку, та губернською Полтавою і промисловим Кременчуком – з іншого. І це в той час, коли стартові умови цих міст на початку XIX ст. були майже тотожними. Не вдалося Переяславу, попри непоганий стартовий капітал, утримати за собою і статус провідного культурно-релігійного центру Полтавської губернії, про що яскраво свідчать доволі посередні з-поміж інших міст губернії показники освіченості його населення.

Єдина сфера, де обличчя Переяслава за XIX ст. зазнало радикальної зміни – це етно-релігійний склад населення міста. З фактично моноетнічно-українського і монорелігійно-православного Переяслава перетворився на місто двох етнічних – української та єврейської й двох релігійних – православної та юдейської громад, конкурентне й релігійно-культурне відчуження між якими, що тривалий час не виходило назовні у формі серйозних ексцесів, проявилось зі всією брутальністю під час єврейського погрому в місті 1881 року.

Урбанізаційні процеси захопили, головним чином, центральний район Переяслава – Міський форштадт і кілька найголовніших вулиць інших форштадтів, де Переяслав на кінець XIX ст. мав виразні ознаки міста і міського способу життя, в той час як інші його частини з погляду забудови й, почасти, економічних занять населення – більше нагадували село.

¹ Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С.42–44.

² Скорочений особливий опис Київського намісництва 1787 р. // Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К., 1989. – С.304.

³ Див.: Там само. – С. 305.

⁴ Переяславль // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под ред. А.Гаркави и Л.Каценельсона. – Т. 12. – СПб, [б.г.]. – С. 401.

⁵ Топографічний опис Полтавської губернії, складений старшим вчителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським 1809 року // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. –С. 220.

⁶ Там само. – С.218–222.

⁷ Там само. – С.223.

⁸ Там само. – С.216–218.

⁹ Там само. – С.226; *Бодянский П.* Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865. – С.13, 22 (Справочные сведения).

¹⁰ Топографічний опис Полтавської губернії, складений старшим вчителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським 1809 року. – С.204.

¹¹ *Бодянский П.* Указ. соч. – С. 67 (Материалы для статистики Полтавской губернии).

¹² Там же. – С.207 (Материалы для статистики Полтавской губернии).

¹³ Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років. – С.42.

¹⁴ *Бодянский П.* Указ. соч. – С.208 (Материалы для статистики Полтавской губернии).

¹⁵ *Коцур Н.І., Коцур В.В.* Освіта Переяславщини в контексті суспільно-політичного життя Київщини й України XVII – XXI ст. // Київщинознавство: Навчальний посібник. – К., 2007. – С.21.

¹⁶ *Бодянский П.* Указ. соч. – С.209 (Материалы для статистики Полтавской губернии).

¹⁷ *Сікорський М.І., Швидкий Д.Т.* На землі Переяславській. – К., 1983. – С.107–108; *Кониський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С.166–167.

¹⁸ *Сікорський М.І., Швидкий Д.Т.* Назв. праця. – С.108, 111– 112.

¹⁹ Цит. за: Там само. – С.108.

²⁰ *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 1989. – Т. 1: Поезія, 1837–1847 рр. – С.488, 497, 499, 508–509 (Коментарі).

²¹ Цит. за: *Сікорський М.І., Швидкий Д.Т.* Назв. праця. – С.107.

²² Там само. – С.109.

²³ Цит. за: Там само. – С.114.

²⁴ Цит. за: Там само. – С.114.

²⁵ *Кониський О.* Назв. праця. – С.492–496.

²⁶ Там само. – С.519–520.

²⁷ *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 1991. – Т. 2: Поезія, 1847–1861 рр. – С.549 (Коментарі).

²⁸ Там само. – С.247.

²⁹ *Кониський О.* Назв. праця. – С.519.

³⁰ *Бодянский П.* Указ. соч. – С.8–9 (Статистические таблицы Полтавской губернии, за 1862 год).

³¹ Там же. – С.131 (Сравнительные выводы из статистических таблиц Полтавской губернии за 1862 год).

³² Там же. – С.20–21 (Статистические таблицы Полтавской губернии, за 1862 год).

³³ Там же. – С.148 (Сравнительные выводы из статистических таблиц Полтавской губернии за 1862 год).

³⁴ Там же. – С.58–59 (Статистические таблицы Полтавской губернии, за 1862 год).

³⁵ Там же. – С.68–69 (Статистические таблицы Полтавской губернии, за 1862 год).

³⁶ Переяслав // Географическо-статистический словарь Российской империи / Составил П.Семенов. – Т. 4. – СПб., 1873. – С.54.

³⁷ *Бодянский П.* Указ. соч. – С.80–81 (Статистические таблицы Полтавской губернии, за 1862 год).

- 38 Там же. – С.86–87 (Статистические таблицы Полтавской губернии, за 1862 год).
- 39 Там же. – С.111–112 (Статистические таблицы Полтавской губернии, за 1862 год).
- 40 Там же. – С.243 (Вывод из статистических таблиц Полтавской губернии за 1864 год сравнительно с 1863 годом).
- 41 Там же. – С.389 (Материалы для статистики Полтавской губернии).
- 42 Там же. – С.402 (Материалы для статистики Полтавской губернии).
- 43 Там же. – С.351 (Материалы для статистики Полтавской губернии).
- 44 Там же. – С.356 (Материалы для статистики Полтавской губернии).
- 45 Там же. – С. XVII (Приложение к отделу “Материалов для статистики Полтавской губернии”).
- 46 Там же. – С. XVIII (Приложение к отделу “Материалов для статистики Полтавской губернии”).
- 47 Там же. – С. XIX (Приложение к отделу “Материалов для статистики Полтавской губернии”).
- 48 Там же. – С. XXIV (Приложение к отделу “Материалов для статистики Полтавской губернии”).
- 49 Там же. – С. XIX (Приложение к отделу “Материалов для статистики Полтавской губернии”).
- 50 Там же. – С.213, 214, 220 (Материалы для статистики Полтавской губернии).
- 51 Там же. – С.345, 347 (Материалы для статистики Полтавской губернии).
- 52 Шалом Алейхем // Краткая еврейская энциклопедия. – Т. 10. – Иерусалим, 1999. – С.29.
- 53 *Шолом Алейхем. С ярмарки (жизнеописание)* // Шолом Алейхем. Собрание сочинений. – Т. 3. – М., 1960; 3 російськомовним перекладом роману також можна ознайомитися в електронному вигляді у всесвітній мережі (<http://www.lib.ru/INPROZ/ALEJHEM/shalom01.txt>). Цитати з роману подаватимемо за електронною публікацією, посилаючись на номери розділів.
- 54 Там же. – Гл. 26 (<http://www.lib.ru/INPROZ/ALEJHEM/shalom01.txt>).
- 55 Там же. – Гл. 46 (<http://www.lib.ru/INPROZ/ALEJHEM/shalom01.txt>).
- 56 Там же. – Гл. 34 (<http://www.lib.ru/INPROZ/ALEJHEM/shalom01.txt>).
- 57 Там же. – Гл. 58 (<http://www.lib.ru/INPROZ/ALEJHEM/shalom01.txt>).
- 58 Материалы для истории антиеврейских погромов в России. – Т. 2: Восемидесятые годы (15 апреля 1881 г. – 29 февраля 1882 г.) / Под ред. и со вступ. Статьей Г.Я.Красного-Адмони. – Петроград; М., 1923. – С.145 [Донесення Полтавського губернатора Більбасова міністру внутрішніх справ від 8 липня 1881 р.].
- 59 Там же. – С.148 [Донесення Полтавського губернатора Більбасова міністру внутрішніх справ від 8 липня 1881 р.].
- 60 Журнал учрежденного в г. Переяславе комитета для изыскания мер к устранению ненормальных отношений между христианами и евреями. Заседание 9 июля 1881 года // Материалы... – С.338.
- 61 Общественный приговор христиан города Переяслава // Материалы ... – С.321–322.
- 62 Докладные записки графа П.И.Кутайсова. Погром в Переяславе Полтавской губ. // Материалы... – С.188–195.
- 63 ...Уполномоченных от мещан-христиан г. Переяслава. Доклад // Материалы... – С.325–327.
- 64 Материалы... – С.327–348 (Док. № 42–47).
- 65 Там же. – С. 342 (Док. № 44).
- 66 Там же. – С.336 (Док. № 43).
- 67 Докладные записки графа П.И.Кутайсова. Погром в Переяславе Полтавской губ. // Материалы... – С.194.
- 68 Там же. – С.208.
- 69 *Савенко И.А. Наяву – не во сне: Роман-воспоминание.* – К., 1988. – С.21.

- ⁷⁰ Про А.І.Савенка див.: *Коцюбинский Д.* Савенко Анатолий Иванович // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996. – С.542–543; *Любченко В.Б.* Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С.55–65; Наш кандидат Анатолий Иванович Савенко. – К., 1912.
- ⁷¹ Переяслав-Хмельницький // Історія міст і сіл Української РСР. В 26 томах. Київська область. – К., 1971. – С.506.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ *Чорний С.* Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. – К., 2001. – С.16–19.
- ⁷⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 33: Полтавская губерния. – [СПб], 1904. – С.3.
- ⁷⁵ Там же. – С.58–59.
- ⁷⁶ Там же. – С.6–9.
- ⁷⁷ Там же. – С.182–183.
- ⁷⁸ Там же. – С.1.
- ⁷⁹ Там же. – С.88–89.
- ⁸⁰ Там же. – С.84–86.
- ⁸¹ Там же. – С.2.
- ⁸² Там же. – С.50–51.
- ⁸³ Там же. – С.10–11.
- ⁸⁴ Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Год пятый. – Полтава, 1901. – С.222.
- ⁸⁵ Города Полтавской губернии по оценочному описанию. Город Переяслав: Материалы для оценки недвижимых имуществ по закону 1893 г. – Полтава, 1908. – С.1–2.
- ⁸⁶ Там же. – С.1.
- ⁸⁷ Там же. – С.2.
- ⁸⁸ Там же.
- ⁸⁹ Там же. – С.1.
- ⁹⁰ Там же.
- ⁹¹ Там же. – С.5.
- ⁹² Там же. – Таб. 2. – С.4 (Приложения).
- ⁹³ Там же. – Таб. 2. – С.4–5 (Приложения).